

Új és változó szavaink szótározása

A szókészlet állandó változását folyamatosan motiváló, nemegyszer kényszerítő erővel elindító hatások, okok közül az egyik legfontosabb a társadalmi életben (a politikában, államszervezetben és -hatalomban) lezajló, fordulat léptékű változás, mai szavunkkal mondva, egy-egy rendszerváltás. Nem közömbös tényező, hogy ilyen helyzetben a lexikai újdonságok nyilvánvalóbbak, sőt tudatosabbak – nemcsak a megformálójuk, használójuk, hanem a megértőjük (az olvasó, a hallgató) szempontjából is. Huszadik századi történelmünkben efféle fordulatra többször is sor került. „A századnak nincs olyan nemzedéke, mely ne élt volna át legalább egyet a rendszerváltásokból. Mindannyian ismerünk ezért legalább egy réteget a politikai okokból kiszorult, hogy ne mondjam »kitelepített« szavakból. (Az egykori utcaneveket gyakran még használjuk is – és használták a maguk rétegéből szüleink, nagyszüleink is.) Nevezetes következménye a többszörös váltásnak, hogy a szavak, kifejezések egy része, egy jellegzetes része a szó szoros értelmében végighullámszik a századon: lebukik, aztán újra felbukkan; mint a *tőzsde*, a *polgármester*, a *tanácsos*, a *tárca nélküli miniszter* vagy általános megszólító szerepében az *uram*, az *asszonyom*. Gondoljuk csak végig, hányszor változott meg a szókészleti helyzete, presztízse, szóhangulata például az 1837-től adatható *elvtárs* szónak a XX. században – az 1919-es, 1945-ös és 1989-es időhatárok előtt és után!” (PUSZTAI FERENC: Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. sz. 20–1).

Ennek az áradó, hullámszó mozgalmasságnak rögzítésére, megjelenítésére szolgáló értelmező és szakszótáraink már a lexikai változások tempója miatt is a figyelem középpontjába kerülnek. Az időszerű szóhasználat, az árnyalatokban (szóhangulatban) is pontos, hiteles szóértés gyakorlati érdeke az általános érdeklődés körébe emeli őket. Ezt a valóban társadalmi méretű igényt és szerepet lexikográfiánk csak tempóváltással töltheti be. Haladéktalanul el kell készülnie például a Magyar Értelmező Kéziszótár átdolgozott, fölfrissített változatának is! (E sorok írásakor az átdolgozás munkálatai – 1993 őszétől – már folynak.) Az ÉKsz. megújított kiadása nemcsak az 1972-es alapkiadáshoz viszonyíthat (szükségszerűen), hanem (szerencsére) hasznosíthatja néhány friss keletű, a lexikai változásokat többé-kevésbé tükröztető szótárnak anyagát és tanulságait is. A rendszerváltás sajátos, sürgető ok az értelmező szótár és az értelmező jellegű szótárak megújítására, de természetesen nem az egyetlen napjainkban sem. Az értelmező szótárak alapvető di-

lemmája és gondja éppen az, hogy a szüntelenül s a szókészlet egészében zajló lexikai változásokat kell – akármilyen bő, de mégis csak – mintanyaggal rögzíteniük, mintegy kimerevíteniük. Paradox képletességgel mondvá, mozgó pillanatfelvételt kell készíteniük.

Ezúttal csak arra vállalkozhatom, hogy a taláломra kiválasztott *d* betűs címszavak (csak részben idézett, hivatkozott) anyaga, megoldásai és állásfoglalásai alapján néhány változási tendenciára, ill. ezek lexikográfiai minősítésére világítsak rá. A szűrőpróbát a következő szótárakban végeztem el: 1. „Magyar Larousse. Enciklopédikus szótár”. I. kötet. Paris, 1979 – Budapest, 1991. [Rövidítése: ML.] Ez a mű az ÉKsz.-ből „arányaihoz igazított (és szükség esetén a megjelenés óta eltelt évek változásait figyelembe vevő, s ezért módosított)” meghatározásokat (i. h. 5) is nagy számban közöl. – 2. „Képes Diákszótár”. Szerkesztette GRÉTSY LÁSZLÓ és KEMÉNY GÁBOR. Bp., 1992. [Rövidítése: KDSz.] – 3. „A rendszerváltás szótára”. Írta FRICZ TAMÁS, KARSAI GÁBOR, PAP EMÍLIA. Szerkesztette VÉRTES CSABA. Bp., 1992. [Rövidítése: RvSzt.] – Alkalmanként hivatkozom a „Helyesírási Kéziszótár” (Szerkesztők DEME LÁSZLÓ és FÁBIÁN PÁL. Bp., 1988) [rövidítése: HKsz.] példáira; valamint három szakszótárra: a. „Jasszok, zsarók, cafkavágók. Életképek a vagányvilágból, ó- és új argószótár”. Összeállította FAZAKAS ISTVÁN. Bp., 1991. [Rövidítése: ArgóSzt.] – b. KIS TAMÁS: „A magyar katonai szleng szótára (1980–1990)”. Debrecen, 1991. [Rövidítése: KSzISzt.] – c. FARKAS ERNŐ–CSÓRIÁN SÁNDOR: „PC-szótár”. Debrecen, 1993. [Rövidítése: PCSzt.] – JUHÁSZ JÓZSEF címszógyűjteményére és a saját adataimra a szavak elé tett + jellel utalok. (A szótárakból is idézhető adatok elé ezt a jelet nem tettem ki.)

Az ÉKsz. majdnem kereken 1600 *d* kezdetű önálló címszavához képest – eddigi címszólistánk alapján – mindössze 50 szó jegyezhető elő (bő számítással) az új kiadás új címszavaként. A következők: + *dajdaj*, + *dajdajozik*, *debilis* (ML.), *deformálódik* (ML.), *dereguláció* (ML., RvSzt.), *design* (ML., RvSzt, HKsz.), *destabilizál* (ML.), *desztalinizálás* (ML.), + *detektívtükör* ‘a megfigyelő oldaláról átlátszó üveggént használható tükrő’, *deviáns* (ML.), *devizakódex* (RvSzt.), *devizapénztár* (HKsz.), *devizapiac* (RvSzt.), *dezinformálás* (ML.), *dezodor* (ML., HKsz.), *dezső* ‘dollár’ (ArgóSzt.), *diakolimpia* (HKsz.), *diaporáma* (ML.), *díjbefizetés* (HKsz.), *díjugratás* (ML.), + *dilibogyó* ‘idegcsillapító’, *dióverő* ‘puska, karabély’ (KSzISzt.; vö. még ‘magas <férfi> ember’ ÚMTsz. stb.), *disc-jockey* (ML., HKsz.), *diszk* ‘(mágnes)lemez a számítógéphez’, *diszkó* (ML., HKsz.), *diszkóklub* (HKsz.), *diszkótánc* (uo.), *diszkózene* (uo.), *diszkontáruház* (ML.), + *diszkriminatív*, *diszlexia* (ML.), *divathullám* (HKsz.), *dízelt* (KDSz.), *dízelmotor* (ML.), *dízelmotordony* (ML.), + *dobfék* [autón], *dobhártyarepedés*

(HKsz.), *dobogós* [hely(ezés)] (ML.), + *dokumentarista, dolcsi* (ArgóSzt.), *dombortérkép* (HKsz.), *doppingvizsgálat* (ML.), + *döggút, döntéshozatal* (HKsz.), *drinkbár* (uo.), + *droszt* 'taxiállomás', + *drótszámár* 'kerékpár', *drúz* (ML.), *duce* (ML.), + *dumafranci* 'bőbeszédű, szószátyár (férfi)'.

Amennyire bizonyos az, hogy ez a lista még bővülni fog, annyira biztos az is, hogy a fenti címszóajánlatok közül végül is kimarad néhány. Az értelmező szótári helyet tudniillik nem garantálja önmagában az, hogy egy szó új, de az sem, hogy régebbi ugyan (mint a *döggút* stb.), de történetesen hiányzik az ÉKsz.-ból. A beszélt vagy írott nyelvi szélesebb körű használat, a tágasabb kommunikációs érvény kritériuma lesz, lehet a perdöntő a rostálásban. Ezért valószínű, hogy előbb kihullik a *dezső* vagy a *drótszámár*, mint a *dajdaj(ozik)* vagy a *dolcsi*. Ebből a szűk mintavételből is kiderül, hogy az új vagy csak a szótárból hiányzó szavaknak a címszórangra emelését biztosabb mozdulattal végezhetjük el az új fogalmat, új valóságjelemt jelölők esetében; azoknál tehát, amelyeknek nem kell megküzdeni már meglevő szinonimákkal vagy más szóképzleti rétegbe tartozó megnevezésekkel.

Az Értelmező Szótár címszóanyagára helyesírási szabályzatunk új, 11. kiadása is hatással lesz. Választott betűmintánkban maradvá, például új összetett szóként (tehát akár címszóként is) helyezendő el az eddig különírt *dohányosbolt* (l. HKsz. 134 és ÉKsz. *dohányos* a.) vagy a *dugipénz* (HKsz. 138 és ÉKsz. *dugi* a.; de l. uo. *dugpénz*). Az ÉKsz. *daruskocsi* címszava ellenben nem állhat szócikk élén, mert már különírandó (l. HKsz. 123). A *dízelmotor* nem volt értelmező szótári címszó, csak a *dízelesít* alatt szerepelt az értelmezésben, még *Diesel-motor* írásmóddal; természetesen az új írásképpel áll(hat) majd csak címszóként is. A Helyesírási kézisztár *donjuankodás* (135) mintaszava alapján aligha maradhat változatlanul, ráadásul két önálló (!) szócikkben a *donhuán* és a *donzsuan* címszópár – azonos közszói jelentéssel.

Az elemzett szótárak választott betűtartományában az ÉKsz.-hoz képest új jelentések száma még az új szavak nagyságrendjét sem éri el. A ML. eljárása ezt a tényt nem demonstrálja; ellenkezőleg, jóval több jelentést tart számon, mert az Értelmező Szótár virgulával elkülönített jelentésárnyalatait, mellékjelentéseit rendre önálló (sorszámozott) jelentésként határolja el. A ML.-t e tekintetben nem követhetjük: a poliszémia hierarchikus struktúráját, azaz ekként is szerves kohézióját aligha szerencsés pusztá jelentésláncolatá lazítani. (A jelentések sorrendjének vitatható példáira és szempontjaira most nem térek ki.)

A jelentések tagolása (önálló vagy mellékjelentésre bontása és egy-egy jelentés szétdarabolása) is több esetben eltér az ÉKsz. és a ML. megoldásaiban. A különbség ezúttal is az enciklopédikus szótár jelentésbővítő, jelentés-

szám-szaporító jellegében mutatkozik meg: a ML. a tagolásban, a jelentésegységek elkülönítésében a széttagolás felé hajlik. (Például: *decens, dekrétum, dinasztikus, direktíva, dominál, durva, durvul.*) Észrevételem nem azt kívánja érzékeltetni, hogy a jelentések (bővítő irányú) újratagolását „elvi okokból” eleve helyteleníteném. Az ellenkezőjét egy más betűtartományból vett példával bizonyítom. Az ÉKsz. a *csoda* 1. jelentését így adja meg: „A vallásos hit v. a képzelet világában a természeti törvényeknek, a tapasztalásnak ellentmondó rendkívüli jelenség”. Véleményem szerint a vallási és a néprajzi jelentést (önálló jelentésként) szét kell választani. (Az ÉrtSz. vallási főjelentésként és népmesei mellékjelentésként tagolta.) A határozott szétválasztásnak egy markáns jelentéselem-különbség az alapja, indítéka. A bibliai csodák, a szentek csodái a természeti törvények, a tapasztalat alapján meg nem magyarázható jelenségek vagy események, amelyeknek azonban (szem)tanúi, tanúságtevői vannak, amelyeknek ténye, rendkívülisége (például egyházi bizottságok, hivatalok által) vizsgálható is. A mesék csodái csak a nép hiedelemvilágában léteznek, eredendően és nyilvánvalóan fikciók. Ennek a megkülönböztetésnek nem gyengítője az a tény, hogy a csoda „szó és jelentésbeli megfelelői [így!] a népköltészeti alkotások szövegeiben alig fordulnak elő” (ISTVÁNOVITS MÁRTON: NéprLex. I, 525), vagy hogy a mesék hősei „a legfantasztikusabb helyzetekben sem csodálkoznak, nem tekintik rendkívülinek a velük történeteket” (uo.). A hiedelemvilágban való tökéletes elhelyezés és elhelyezkedés, a beleélés a fiktív jellegén mit sem változtat. (Vö. *Nem mese ez, gyermek!; bemesél vkinek vmit* stb.) Ami pedig a NéprLex. idézett részének az elejét illeti, arra azt mondhatjuk, hogy a jelentés elé teendő *Népr* minősítés a néprajztudományra, annak szaknyelvi *csoda* szavára teljes mértékben illik.

Az enciklopédikuság vonzásaként több szaknyelvi jelentés is beépült a ML.-ba, ezek egy részének kétségtelenül helyet kell kapni az értelmező szótárban is (mint a *dialízis* orvosi ‘művesekezéles’ jelentésének, az eddig szótározott vegytani jelentés mellett).

A változásnak a lexikográfiában nemcsak új (cím)szavak és új jelentések, jelentésváltozatok a kifejezői, hanem az értelmezés módja és egy-egy jelentés megfogalmazásának mikéntje is. Ugyan nem tanulság nélküliek, de – ebből a szempontból – nem a stilisztikai érdekű, indíttatású igazítások vagy a szinonimacserék a legjelentősebbek, hanem a jelentésjegyek kiválasztása, újrendezése. Nyilvánvalóan új, megújult, ill. helyre döccentett szemlélet hatására, követelményéhez igazítva emelünk ki eddig homályban hagyott, vagy rostálunk ki korábban beépített (tendenciózus) jelentéselemeket. A ML. például joggal tisztítja meg a *dadaizmus* értelmezését az ÉKsz.-nak a „teljesen nihilista ... irányzat” kiátkozó nyomatékától. Elkerülhetetlen a *demokrácia*

(ezt l. a KDSz.-ban is) és a *diktatúra* újrafogalmazása is. Az efféle szükséges változtatásoknak persze nemcsak politikai, történelem- és világszemléleti okai lehetnek. A *dupla* Értelmező Kéziszótár-beli ‘dupla feketekávé’ jelentését például a Magyar Larousse nyilván azért módosította ‘nagyadag feketekávé’-ra, mert nincs már duplázható szimpla (feketekávé).

Mindezek után az alábbi szavak mutatnak – a fentebb idézettekén kívül – megállapodottabb, ill. (rétegnyelvi eredetük vagy jellegük ellenére) elterjedtebb jelentésbővülést: *demonstráció* ‘fenyegető célú (katonai) erő felvonultatása’ (ML.), *digózik* ‘(nő) olasz férfiakkal pénzért ismerkedik’ (ArgóSzt.; elavulóban), *dinamó* ‘a kerékpárlámpához áramot szolgáltató generátor’ (ML.), *dinasztia* ‘olyan család, amelyben több nemzedékben ugyanaz a foglalkozása, hivatása’ (ML.), *diszkont* ‘árendedmény nagy raktárkészletből való (nagybani) vásárlásnál’ (ML.), *dobbant* ‘engedély nélkül külföldön marad, lelép’ (ML., KDSz.), *dobogó* ‘három fokú győzelmi emelvény sportversenyek győztesei számára’ (ML.), *dokkol* ‘úrhajókat, ill. -szerkezeteket az úrben összekapcsol’ (ML.), + *dolgozó* ‘munkahely’ (vö. „Az apu a *dolgozóba* ment”), *dopping* ‘doppingszer’ (ML.), *duda* ‘nagy női mell’ (főként többes számban KDSz.), *dug* ‘közösül’ (ML.).

Aligha meglepő, hogy nagy számú eltérést, módosítást a szavak és jelentések stílusminősítésében, nyelvi rétegződés szerinti helyének megjelölésében és a szóhangulati jelleg, érték megnevezésében találunk. A ML. és a KDSz. csak a típusokat tekintve 137 féle változatban, viszonylatban foglal másként állást, mint az ÉKsz. A legnépesebb típus azoké a szavaké, amelyek az ÉKsz.-ban minősítés nélkül álltak, tehát köznyelvinek tekintettek, de a ML.-ban és esetenként a KDSz.-ban szakmai stb. minősítést kaptak. Utánuk az ellenkező változtatási, minősítési irányt mutatók következnek, az ÉKsz.-nak azok a stílusminősítéssel stb. jellemzett szavai, amelyek a két új szótárban minősítés nélküli köznyelviként szerepelnek. Az összevetés sok-sok aprólékos és részletezően elerendezett anyagának bemutatására alkalom ezúttal nem adódik, de talán nem is szükséges lajstromozó bemutatásuk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy néhány alapkérdés feltevésétől és megválaszolásától függ a szótárak döntése, eljárása. Az egyik kérdés éppen a legtöbb példával illusztrálható csoportra vonatkozik, arra amelyben a szavak és jelentések eredeti köznyelvi státusukból főként szakmai pozícióba kerültek, helyezettek. A kérdés így hangzik: „Mennyire legyen a minősítés kritériuma a fogalmi körbe tartozás?” Ezt a kérdést azért is fel kell tenni, mert már az ÉKsz. tájékoztatója is kimondta: „Minősítéseinknek egy nagyobb csoportja úgy függ össze a stílusminősítésekkel, hogy a szavak használatának szakmai, fogalmi stb. körét [kiemelés tőlem – P.F.] jelöli meg” (XI). De míg az ÉKsz. az idézet folytatásában világossá teszi, hogy a tudományos, mű-

szaki, ipari, mezőgazdasági stb. tevékenység m ű s z a v a i t tekintti idetartozónak (vö. XII), addig a ML.-ban a fogalmi kör a műszavakra való korlátozás nélkül terjed ki, s szippantja föl a korábban köznyelviként számon tartott szavakat, jelentéseket. Például: köznyelvi helyett *Áll* lesz a *döglött*; *Ásv* a *drágakő*; *Fiz* a *délibáb*; *Föld* a *domb* alapjelentése; *Isk* a *diákélet* (és több *diák*- előtagú összetétel); *Kémia* a *dinamit*; *Konyha* a *disznósajt*, a *draszté* (stb.); *Met* a *dér*; *Műsz* a *daru* (mint gépi szerkezet), a *dinamó*; *Növ* a *dinnye*, *dohány*, *dughagyma* (stb.); *PéNZ* a *dollár*; *Pol Jog* a *diplomata*; *Posta* a *díztávirat*; *Ruha* a *díszsebkendő* (stb.); *Tex* a *damaszt* (stb.); *Vall* a *dervis* és *Zene* a *dobverő* (stb.). A bemutatott példák is érzékeltethetik, hogy ÉKsz.-unk megújított kiadásában nem célszerű fölhúznunk ezt a zsilipet, a nem műszó értékű, jellegű szavaknak és jelentéseknek a köznyelvből tág szakmai fogalomkörbe emelésével, árasztásával. (Ad absurdum a teljes köznyelvi szókészletet szétterelhetnénk fogalomkörökbe.) Néhány esetben azonban azon lepődhetünk meg, hogy egy-egy szó minősítetlenül maradt; a *dunyhatok* (ÉKsz., ML.) például aligha köznyelvi. – Általánosabb kérdés az, hogy minősítési mércénk, a stílusminősítés és a rétegződés kategóriarendszere változzon-e, ill. milyen megfontolások szerint változzon. A kérdés első fele költőinek tetszik. Minősítő rendszerünk – a stílus, a szóhangulat, a rétegződés gazdagságához, változékonyságához és összefonódásaihoz, összenövéséhez mérve – aligha „tökéletes”, aligha hibátlan háló. Néhány részén különösen nem az. (Vö. például a pejorativitás, a bizalmas nyelvhasználat, az argó és/vagy a vulgáris jelleg egyes példacsoportjait és elhatárolási bizonytalanságait.) Ennek ellenére igazodási szabályként mégis azt célszerű megfogalmaznunk és követnünk, hogy a minősítési mérce csak oly módon és csak olyan mértékben változzon meg, hogy előzményéhez is értékelhetően hozzámérhető legyen. Ez a kíváncsi a Magyar Értelmező Kéziszótár új kiadására különösen vonatkozik. A megújított kiadás elkészítése ugyanis azt jelenti, hogy elkezdjük értelmező kéziszótárunk *f o l y a m a t o s*, *r e n d s z e r e s* gondozását és megjelentetését. Végre.